

ՊՐՈՖ. ԻՈԱՆ ՔԱՀԱՆԱ ԿՈՄԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՉՈՐՍ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՐԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ԱՆՏԻԿ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ*

Այն գրականություններից մեկը, որ փայլել է համաշխարհային մշակույթի երկնակամարի վրա և շարունակում է զարդարել մարդկային ոգին և քրիստոնյա եկեղեցու գանձա-

րանը՝ հայրաքանական գրականությունն է, այսինքն եկեղեցական գրողների և սուրբ հայրերի մտքի արգասիքները, որոնք տալով իմ եմ Նոր Կտակարանի գրություննե-

* Հայոց Հայրապետի մասնավոր հրավերով հոկտեմբերի 16—27 օրերին ուխտավորաբար Մայր Աթոռում էր գտնվում Բուխարեստի ռումինական աստվածաբանական ինստիտուտի հայրաքանության դասախոս պրոֆ. Իոան քահանա Կոմանը իր հարգելի կնոջ հետ:

Հարգելի հյուրն այցելում է մեր պատմական վանքերն ու սրբավայրերը, հայրենի հուշարձաններն ու մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերը:

Հարգելի պրոֆեսոր-քահանա Մայր Աթոռում գտնված օրերին հոգևոր ճեմարանի հարկի տակ, Վեհափառ Հայրապետի հրավերով և կարգադրությամբ, կարդում է հետևյալ չորս դասախոսությունները.

1. Առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականության արժեքը անտիկ մշակույթի շրջանակում.

2. Քահանայական կոչումը առաջին չորս դարերում՝ ըստ եկեղեցական հայրերի հետևողության.

3. Հիսուս Քրիստոս Լոդոսի անձնավորությունը առաջին չորս դարերի հայրաքանների գրականության լույսի տակ.

4. Դ—Ե դարերի հայ եկեղեցու հայրերի ճիզերն ու հայրաքանական նվաճումները:

Դասախոսություններին ներկա են լինում Մայր Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսներն ու ողջ ուսանողությունը, Արարատյան թեմի քահանայից դասը և մտավորականներ:

Դասախոսություններից հետո հարգելի պրոֆ. հայր Կոմանը պատասխանում է ներկաներից շատերի և մասնավոր ուսանողների հարցերին:

«Էջմիածին» ամսագրի ընթերցողների ուշադրությանն ենք ներկայացնում առաջին դասախոսության հայերեն թարգմանությունը, որը կատարել է Երևանի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս և ճախկին ռումինահայ Կաթակ Աթանասյանը:

ԽՄՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

րի ավարտից մինչև Ը դարը Արևելքում և մինչև Է դարը Արևմուտքում: Հայրաքանական գրականությունը այսօր հետաքրքրությամբ է ուսումնասիրվում ոչ միայն աստվածաբանական ֆակուլտետներում, այլև բանասիրական և փիլիսոփայության ֆակուլտետներում, ինստիտուտներում, համագումարներում, մասնագիտական կազմակերպություններում: Քննական ուսումնասիրությունների վերջին պահանջների համաձայն կազմված բնագրերի ժողովածուներ, մեծագրություններ, հանդեսներ և հանրագիտարաններ շարունակում են հարստացնել ժառանգությունը քրիստոնեական հայրաքանական մտածումի, գիտության և ոգեկան հեռանկարների:

Առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականությունը ընդգրկում է առաջին ութ քրիստոնեական դարերի ստեղծագործությունների մոտավորապես կեսը: Այն արտահայտում է, արձակ և չափածո գործերով, քրիստոնեական կյանքի զարգացումը և տարբեր արտահայտությունները՝ ամենապարզերից մինչև ամենաբարդերը:

Հայածանքների թեժ կրակի տակ սկսված և ավարտված առաջին ժամանակաշրջանի հավատի և դիրքորոշմանց սկզբնական հարցերը երբ կազմավորման վիճակում գտնվող աստվածաբանական միտքը հասնում է մինչև մի Որոգիների, Տերտուլիանոսի և Իրենեոսի բարձունքները, բարդանում են և վեհոբնեման զարգանում նոր իրադրություններով, հատկապես հերետիկոսների դեմ պայքարի մեջ, հեյլենիզմի ընդդիմադրությամբ և մշակութային գործունեության բնականոն ամամբ, որոնք ծաղկում են և զարգանում հռոմեական պետության շնորհիվ ազատության արևի տակ, որը Դ դարից դառնում է բյուզանդական պետություն: Հազիվ ծիլ տված ձևերից այժմ, Բ ժամանակաշրջանում, առաջ են գալիս բառի բուն իմաստով գրական ժանրեր, հատկորեն ուրվագծված գրական ժանրեր, ինչպես են՝ **քննական մեկնությունը**, Որոգիներից հետո, հատկապես Մեծն Աթանաս, Մեծն Բարսեղ, Հովհան Ոսկեբերան, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Հերոնիմոս և Օգոստինոս Երանելիներ, Մեսրոպ, Եղիշե և այլն. **ջատագովությունը**, Դ դարի, որի ներկայա-

ցուցիչներն են հատկապես Եվսեբիոս Կեսարացին, սուրբ Գրիգոր Նազիազանցին և ուրիշներ. **հակաճառությունը և դավանաբանությունը**, Մեծն Աթանաս, Մեծն Բարսեղ, Գրիգոր Նազիազանցի, Գրիգոր Նյուսացի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Հիլարիոն Պիկտավացի, Օգոստինոս, Եփրեմ Ասորի, Եզնիկ Կողբացի. **եկեղեցու և քրիստոնեական կյանքի պատմությունը**, որի սկիզբն են դրել Հուլիոս Աֆրիկացին, Լակտանտիոսը և հատկապես Եվսեբիոս Կեսարացին, որին տվել են «քրիստոնյա Հերոդոտոս» մականի: Սրանց շարունակողներն են Հերոնիմոսը, Ռուփինոսը, Սոկրատը, Սալոմեյը, Փիլոստորգիոսը, Գելասիոսը, որոնց կողքին դասվում են Հայաստանի դասական պատմագիրներ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բյուզանդը, Ղազար Փարպեցին, Մովսես Խորենացին, Եղիշեն. ժանրի նոր տարատեսակները՝ **ինքնաքննադատությունը և ինքնակենսագրությունը**—Օգոստինոս Երանելի. **ճարտասանությունը և հովվական աստվածաբանությունը**, մշակված և բարձունքների հասցված այնպիսի մարդկանց. Կողմից, ինչպես Կիպրիանոսը, Մեծն Բարսեղը, Գրիգոր Նազիազանցին, Գրիգոր Լուսավորիչը, Հովհան Ոսկեբերանը, Օգոստինոսը, Հովհան Մանդակունին և այլն. **մանկավարժություն և քրիստոնեական ուսուցում** գրել են Կղեմես Աղեքսանդրացին, Տերտուլիանոսը, սուրբ Կիպրիանոսը, Կապադովկացի սուրբ հայրերը, սուրբ Հովհան Ոսկեբերանը, սուրբ Ամբրոսիոսը, սուրբ Նիկետոս Ռեմեսացին, սուրբ Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Օգոստինոս Երանելին: Հայրերից շատերը երբեմն թողել են մեծ թվով նամակներ, որոնցից ոմանք լի են դասական գեղեկությամբ:

Բանաստեղծությունը ստեղծվել է Գրիգոր Նազիազանցու, Եփրեմ Ասորու, ապա և Պրոդենտիոսի, Բալայի և Սինեսիոս Կյուրենացու կողմից. բանաստեղծական նույն բնագավառին են պատկանում նաև Մեծն Բարսեղի, Հովհան Ոսկեբերանի և Ամբրոսիոսի պատարագները:

Գրական այս ժանրերը ընդհանրապես չէին հասնում անտիկ աշխարհի դասական գրական արվեստի բարձրությանը, թեև Լիբանիոսը գովում էր երիտասարդ Մեծն Բար-

սեղին, որ իրենից ավելի բարձր մակարդակով է գրում, իսկ Հովհանն Ոսկեբերանը համեմատվել է Դեմոսթենեսի և Լակտանտիոսը՝ Կիկերոնի հետ՝ կրելով «քրիստոնյա Կիկերոնը» մականիքը, որը հարմարվում է նաև Ներոնիմոս Երանելուն։ Սակայն առաջին չորս դարերի հայրաբանական գրականությունը սոցոքոված էր մի նոր շնչով, վերանորոգիչ, երիտասարդական ավունով և լույսով, որոնք մինչև օրս էլ փոթորկահույզ ալիքներով ներթափանցում են ընթերցողի հոգին, հաճախ մարգարեական շեշտերով։ Ծնունդ առած Ավետարանից, բայց և այդ շրջանի աշխարհի վերաբերյալ ժխտողական ըմբռնումներից այն ձգում է ստեղծել մի նոր մարդ՝ քրիստոնյան Բրիստոսի պատկերով և կատարելության չափով, մի մարդ, որը լքի հին մարդուն և ձեռնամուխ լինի մի նոր հասարակության և աշխարհի՝ «Աստծո բերդաքաղաքի», ինչպես ասում են Որոգիները և Օգոստինոսը կամ էլ «Երկնքի արքայության» կառուցմանը, Աստուծո Որդու երկրորդ գալուստովը։

Հայրաբանական գրականությունը սկզբնավորում էր և հիմնադրում մի նոր փիլիսոփայություն, այն էր՝ մարմնառությունը Բանի (Լոդոսի), սուրբ Երրորդության երկրորդ անձի և մի նոր գոյության կազմավորումը՝ բանականության կամ գերագույն Լոդոսի միջոցով, որից ստեղծագործությամբ թխում են նախ իրերի և ապա էակների և իրերի հարաբերությունների իմաստները։ Աստուծո Որդու այս մարմնառությունը կամ մարդեղությունը նրան բերեց մարդկանց մեջ, որով մարդիկ բարձրացան իրար հանդեպ եղբայրության և Աստուծո որդիների աստիճանը։ Լոդոսի մահից և հարությունից հետո մարդեղությունը ստեղծեց եկեղեցու աստվածամարդկային հաստատությունը, որով մարդիկ ծնվում են և ծաղկում, մի նոր իմաստ հաղորդելով կյանքին և պատմությանը։ Քրիստոս Լոդոսը և Նրա հոգու պարգևները ծնունդ են տալիս գոյության բոլոր արժեքներին և սնուցում մեր ստեղծագործ ոգին, որովհետև Նա ոչ թե մի հասարակ վերացական հասկացություն է, ինչպես Հեթանոսության և Պղատոնի մոտ, և ոչ էլ միայն գոյաբանական պղպամայի հարաբերությունների կարգավորիչ, ինչպես ստոիկների և նոր

պղատոնականների մոտ, այլ Նա «մանապարհն է, Ծշմարտությունը և Կյանքը», Նա «կյանքի հացն» է, մեր հոգիների և ձգտումների առաջընթացի կենարար ջրի աղբյուրը։ Սուրբ հայրերի համար Լոդոսը մշտաշարժ մի գոյություն է, որը խմորում է և ձևափոխում կյանքը և պատմությունը՝ սիրով և զոհաբերության ճանապարհով։ Նա գերագույն բանականությունն է, որը այրվում է սիրո մեջ և սիրուց, դարերի սկզբից մինչև վախճանը։ Մի նոր փիլիսոփայություն է, որը հեղափոխեց հին աշխարհը, և որին հայրաբանական գրականությունը իր բոլոր ժանրերով տալիս է բազմազան և ներշնչված արտահայտություն։

Մեկնելով սուրբ Ավետարանից, եկեղեցու հայրերը հայտնաբերում են և առաջադրում պատմության մի նոր իմաստ. իրադարձությունները և մարդկանց արարքները, ինչպես և բնության երևույթները կատարվում են Աստվածության կամ աստվածային նախախնամության և հսկողության ներքո։ Ծնորհիվ այս ղեկավարության, մարդկությունը հեղաշրջվեց դեպի փրկության պահը՝ անցնելով բարբարոսական, սկյութական, եբրայական ժամանակաշրջաններով և հասնելով քրիստոնեականին։ Բ դարի ջատագով Արիստիդեսից մինչև Ը դարի սուրբ Հովհանն Դամասկացին, պատմական այս տեսիլքը նույնությամբ պահպանվում է, մանրամասների որոշ տարբերակներով Եվսեբիոս Կեսարացու և Օգոստինոսի մոտ, ուր երկրային աշխարհը աստիճանաբար վերածվում է Աստուծո բերդաքաղաքի։

Պատմության կրոնական այս ըմբռնումը թեև մեծ մասամբ ջատագովական բնույթի, հաստատում է ընդհանուր գծերով արդի գիտական պատմական ըմբռնումը՝ հիմնված բարեշրջական ուսմունքի վրա։ Քրիստոնեության պատմությունը սկսվում է Լոդոսի կողմից աշխարհի ստեղծմամբ, որն իր իմաստությամբ և ժամանակի ականավոր մարդկանց մտքերում սերմանած բանականությամբ նախապատրաստեց իր մարմնառությունը և հաստատեց եկեղեցին։ Հրեա ժողովրդի պատմությունը համարվեց քրիստոնեության նախապատմություն։ Առաջին չորս դարերի սուրբ հայրերը պատմությունը մեկ-

նաբանում են քննադատորեն և համեմատական մեթոդով, համաձայն սուրբ գրության տված մղմանը, բայց նաև այն պատճառով, որ քրիստոնեական կյանքը ընթանում էր հակառակորդ աշխարհում, որտեղ հալածվում էր Նա և ապա նաև այն բանի համար, որ քրիստոնեական ոգին եղել և մնում է էապես քննական: Քննական այս ոգուն են պարտական մարդկային մշակույթի և մարդկային իմացականության հեղաշրջման վերաբերյալ կարևոր տվյալները:

Առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականությունը մշակում է մի գեղեցիկ և խորիմաստ հումանիզմ՝ հիմնված Լոդոսի սարդասիրության վրա, պահպանելով սակայն նաև հունա-լատինական հումանիզմի էական տարրեր, ինչպես քանականության արժևորումը, մարդ-էակի ներդաշնակությունը, առաքելության արժեքը: Հայրաքանական հումանիզմը ձգտում է մարդուն քանդակել որպես Քրիստոսի պատկեր: Քրիստոսը մեռավ, որպեսզի մարդը դառնար ապրող էակների, բնության, համայն տիեզերքի զարդ: Հայրաքանական մարդը օժտված է սրբազան մտքով, ուղիղ քանականությամբ, անսահման ազատությամբ, նախաձեռնությունների և գործունեության, ինչպես նաև խոնարհ իշխանությամբ, որով ձգտում է փոխել երկրի երեսը՝ այստեղ հաստատելով երկնային արքայություն: Որպեսզի իր տրամադրության տակ ունենա նման մի ուժ, մարդը պետք է դաստիարակվի և դառնա բարի, սկսած օրորոցից մինչև գերեզման, առանց ընդհատումի: Ամեն մի մարդ պետք է դառնա մի Քրիստոս, ընդունակ գործելու, սիրելու և զոհաբերվելու բոլորի համար՝ ներառյալ իր թշնամիներին: Ուրիշների համար տքնությունը, սերը և կյանքի զոհաբերումը հանդիսանում են հայրաքանական հումանիզմի պոնտերը: Այս պոնտերի վրա է աստիճանաբար կերտվում մարդու աստվածացումը:

Հայրաքանության ոգեկան հորիզոնը և կյանքը իրենց մեջ պարունակում են բազում առաջադիմական տարրեր. հայրաքանական գրականությունը դրվատում է և լայնորեն գնահատում աշխատանքը, արդարությունը, արժանապատվությունը, ազատությունը, հա-

վասարությունը և առաջադիմությունը, որոնց Որոգիների և Մեծն Բարսեղի, Գրիգոր Նազիազանցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Ամբրոսիոսի և այլն սրբերի միջոցով նվիրել է էջեր բացառիկ խորությամբ, գեղեցկությամբ, քաղաքական պաթոսով և արդիականությամբ: Այս գրականությունը համատրեն պայքարում է շահագործման, ճորտության կամ ստրկության, ինչպես նաև մարդու ամեն տեսակի նվաստացման ձևերի դեմ: Հայրաքանական գրականությունը անհոգնաբեկ կերպով ձաղկում է մարդկանց միջև բոլոր տեսակի խտրականությունները և ժամանակի հարուստների և իշխողների անազնությունները: Սուրբ հայրերից ոմանք քարոզում են համայնական կյանքը՝ Գործք Առաքելոց-ի և քրիստոնյաների օրինակով: Հայրաքանական բոլոր գրողները նշավակում են պատերազմը և գովերգում խաղաղությունը, որպես «մայր» կամ «բոլոր բարիքների գլուխը»: Կարելի է ամբողջական հատորներ կազմել պատերազմի և խաղաղության թեմաներին նվիրված սուրբ հայերի կրակոտ էջերով, հատկապես Կղեմես Ադեքսանդրացու, Որոգիների, Մեծն Բարսեղի, Գրիգոր Նազիազանցու, Գրիգոր Նյուսացու, Ամբրոսիոսի և Օգոստինոսի ստեղծագործություններից: Հայրաքանական գրականությունը ընդունում է խաղաղ, խոհական և քնքույշ մի հայրենասիրություն՝ չընդունելով և չկիրառելով ցեղային կամ այլ բնույթի խտրականություններ: Հեռու ենք հեղինակաւական կարգախոսից՝ «ով հույն չէ, բարբառու է»: Այժմ «բարբարոսները», այսինքն ոչ հեղինակները արժանացել են մեծ պատվի, քանի որ նրանք հանդիսանում էին, ըստ որոշ հայրերի, այն աղբյուրը, որից հույները ներծծել են իրենց մշակույթի տարրերի մի զգալի մասը (այթուբեն, արհեստներ, արվեստներ, գիտություններ), ինչպես նաև որովհետև նրանք՝ բարբարոսները, ընդհանրապես ավելի բացսիրտ էին և ոչ այլամերժ, քան հեղինակները, երբեմն ավելի խորը և բազմակողմանի իրենց գիտական հետազոտություններում, ինչպես այդ վկայում են Բ—Դ դարերում Տերտուլիանոսը, Որոգիները, Աթանասը և Կյուրելը, Կապադովկացիները, Հերոնիմոսը և Օգոստինոսը, որոնցից

ոմանք թեև հունարեն էին գրում, սակայն հույներ չէին, այլ եգիպտացիներ, ասորիներ, հայեր և վրացիներ:

Եկեղեցին, որպես Քրիստոսի հարս և նրա մարմնի շարունակող, հանդիսանում է հայրաքանակյան գրականության կենտրոնական թեմաներից մեկը: Հայրերը ընդգծում են եկեղեցու անարատությունը, գեղեցկությունը, մայրությունը և միությունը՝ այն ներկայացնելով մերթ օրպես կույս, մերթ օրպես աշտարակ, մերթ օրպես մայր, որն իր կրծքով սնուցում է մեզ, մերթ օրպես Քրիստոսի մարմին, որի գլուխը Ինքը Քրիստոսն է, մերթ օրպես մի կապ կամ մի ուժ, որը մեզ միացնում է, մերթ օրպես ինքը տիեզերքն ամբողջ, որտեղ «ամեն այն, ինչ որ շնչում է, գովաբանում է Տիրոջը»: Եկեղեցին մի միավորում է, աստվածամարդկային մի իրողություն, որտեղ աստվածությունը և մարդկությունը միահյուսվում են և նույնեռանդ աշխատում մինչև համայն մարդկության աստվածամարդկայնացումը և ապա աստվածացումը: Սա երկարատև մի ընթացք է, որում եկեղեցին սրբությամբ և ներքին միավորումով, շնորհիվ սուրբ Հոգու գործության, կատարելագործելու է մարդկանց և նրանց միացնելու է Տիրոջ մարմնի մեջ, քանի որ բոլորն այս մարմնի անդամներն են: Եկեղեցու միությունը հայրաքանակյան եկեղեցախոսների հիմնական թեման է, քանի որ նրանք շատ են պայքարել առաջին չորս դարերի հերետիկոսությունների և հերձվածողների դեմ: Սուրբ Կիպրիանոսը իր «Տիեզերական եկեղեցու միության մասին» դասական գործում, ինչպես նաև այլ աշխատություններում ասում է, որ եղբայրների միջև հակառակություն սերմանողը չի փրկվի, նույնիսկ եթե մարտիրոսական մահով մեռնի: Այնքան թանկ էր և կարևոր եկեղեցու միությունը այնժամ և այսօր: Եկեղեցին առաջ էր տանում և պահպանում իր միությունը սրբագործման միջոցով, իրականացված սուրբ խորհուրդների շնորհիվ և հատկապես սուրբ հաղորդությամբ, որը բոլորին համախմբում էր նույն սուրբ զոհի և սուրբ բաժակի շուրջ: Այն գործոնը, որ աշխատում էր և կատարելագործում սրբությունը՝ սերն էր, ինչպես այնքան խորությամբ ցույց է տալիս սուրբ Հովհանն Ոսկեբերանի

խոսքը՝ ուղղված Եվտրոպիոսին՝ Արկադիոս կայսեր նախկին նախարարին:

Հայրաքանակյան եկեղեցին շնչել է և իրականացրել մի վսեմ էկումենիզմ՝ շնորհիվ մեկ և նույն Աստուծո հավատի միության համար կատարած իր անդադրում ջանքերի և շնորհիվ նույն սիրո տևական ներգործության, ինչքան էլ խորը լինեին վարդապետական տարաձայնությունները, որ պաշտոնական բանաձևեր տվող տիեզերական ժողովներ միշտ ի վիճակի չէին վերջնականապես վերացնելու: Այդ անդադրում ջանքերը նպաստում էին տարաձայնությունների մեղմացմանը և աստվածուսուցման նոր ուղիներ գտնելուն: Հայրաքանակյան սահմանումը, որի համաձայն «եկեղեցուց այն կողմ չկա փրկություն», վերաբերում է հավատին և առանձնապես եկեղեցու սիրուն: Երկու քրիստոնյաներ, որոնք ունեն նույն հավատը, սակայն իրար չեն սիրում, չեն փրկվում: Հեթանոս հին աշխարհը չի ունեցել եկեղեցու նման մի հաստատություն և նման ոգեկան հեռանկարներ, որովհետև նա չի ճանաչել նման ազդեցություններով ու հետևանքներով մարմին առած Լոդոսին:

Հայրաքանակյան գրականությունը ծնունդ և արտահայտություն է տալիս մի բարդ մշակույթի, որն ընդգրկում է և մեկնաբանում մարդու ամբողջ ճակատագիրը երկրային կյանքում և այդ կյանքից այն կողմ: Բողոքել են և երբեմն այսօր էլ են բողոքում քրիստոնեական մշակույթ գաղափարի դեմ, քանի որ, — առարկում են, — քրիստոնեությունը հավատ է, ոչ թե մշակույթ: Եվ, սակայն, Տիրոջ հայտնության ուշացումը և քրիստոնյաների՝ շրջապատող աշխարհի հետ անմիջական և հարատև շփումները ծնունդ են տվել անհրաժեշտորեն քրիստոնեական մի մշակույթի: Բնական էր, որ այսպես ստացվեք, քանի որ մարդկանց միջև հարաբերությունները և նրանցից բխող հարցերը ծնունդ են տվել, դեռ անհիշատակ ժամանակներից, մշակույթի գործերի և հուշարձանների: Հավատի վերնաշերտը՝ քրիստոնեական մշակույթը, աստիճանաբար ուրվագծվում է գերիշխող ավետարանական շաղախով, հեղինակյալ ձևական մտածողությամբ, հեթանոսության և հերետիկոսությունների դեմ քննադատորեն

պայքարելու ոգով, ինչպես նաև իր սեփական զարգացման և հարստացման անհրաժեշտությամբ, ամեն ինչ նոր կրոնի քարոզիչների, մտածողների և արվեստագետների վերանորոգիչ շնչին ենթարկելու ձգտումով:

Հեթանոսների, հրեաների և հերետիկոսների դեմ վեճերը ամրապնդեցին քրիստոնեական ոգին և ստեղծեցին արձակ և բանաստեղծական գործեր, բարձր մտածումի և գեղարվեստական արվեստի, որոնք ձգտում էին փոխարինել քննադատված մշակույթների կամ աղանդների գործերը: Ստեղծվեցին կերպարվեստի գլուխ-գործոցներ ճարտարապետության, քանդակագործության, նկարչության, ինչպես նաև երաժշտության մեջ, որոնք փոխանցվել են մինչև բյուզանդական միջնադար և մինչև մեր օրերը հիացմունք պատճառում:

Հայրաքանական մշակույթը առավելապես համադրական մշակույթ էր, որ կիրառում էր մի սկզբունք՝ վերցրու ուրիշներից, ինչպես մեղուն է վերցնում ծաղիկներից, ըստ Մեծն Բարսեղ և Գրիգոր Աստվածաբան սրբերի հիշարժան խոսքերի: Երբեմն հանձնարարվում էր և կիրառվում, ինչպես օրինակ՝ Աղեքսանդրիայի դպրոցում, այն սկզբունքը, որ սուրբ Գրոց ընթերցումից և մկրտությունն ընդունելուց առաջ անհրաժեշտ էր աշխարհիկ մշակույթի յուրացումը, մի բան, որ իրականացրել են բոլոր եկեղեցական հայրերը: Հայրաքանական մշակույթի խնդիրները բազմաթիվ էին և բազմազան՝ աստվածաբանություն, մարդաբանություն, դաստիարակություն, ընկերաբանություն, կրոնական պաշտամունք, պատմություն, սրբազան հոգևորություն, գեղասիրություն, արձակ և չափածո գրական արվեստ և այլն: Հակաճառական և երկախական գործերը ամենահետաքրքրական և ամենահրապուրիչներից են:

Հայրաքանական գրականությունը ժառանգել և փոխանցել է հաջորդ դարերին ոչ միայն հունա-լատինական դասական գրականության գաղափարներ կամ խնդիրներ, ակնարկներ և հատվածներ, այլև այս գրականությունից ամբողջական երկեր կամ մեկնաբանություններ, ձեռագրերի արտագրությամբ կամ սուրբ հայրերի գրքերից մեջբերումով: Առանձնապես կարող ենք հիշել

այդ շարքից հետևյալ հեթանոս հեղինակների գործեր՝ Կելսոսի «Մշմարիտ խոսք» աշխատությունը, որը քննադատվեց և մեզ հասավ Որոգիների կողմից՝ «Կելսոսի դեմ» աշխատությունում, կամ էլ Հուլիանոս Ուրացողի երեք հատորից բաղկացած «Ընդդեմ գալիլիացիների» գործը, որը քննադատվեց և մասամբ մեզ հասավ սուրբ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու գրած աշխատության մեջ՝ «Քրիստոնյաների սուրբ կրոնի մասին ընդդեմ անհավատ Հուլիանոսի գրքերի»:

Սուրբ հայրերը սկզբնավորեցին նաև որոշ ազգային մշակույթներ, ինչպես էր հայկականը, վրացականը, գոթականը, ղպտականը, սլավոնականը: Նրանցից ոմանք ստեղծեցին իրենց երկրների ազգային լեզուների այբուբեններ, թարգմանեցին Աստվածաշունչը և տարբեր լեզուներով գրված հայրաքանական հոչակավոր գրողների գործեր: Երբեմն կազմեցին թարգմանիչների խմբեր, որոնք իրենց լեզուներով թարգմանեցին այլ քրիստոնյա ժողովուրդների մտածողության, հավատի և ծիսական գրականության մեծ գանձերը: Երբեմն նրանք գրում են իրենց սեփական երկրի պատմությունը, ինչպես է հայ պատմագիրների պարագան. Փավստոս Բյուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի և այլն, կամ էլ Գրիգոր Տուրացի՝ ֆրանկների առաջին պատմության հեղինակը: Եվ, վերջապես, հայրաքանական գրականությունը շրջանառության մեջ է դնում բարոյական և գեղագիտական արժեքներ, որոնք նրան մինչև օրս մնայուն հեղինակություն են տալիս:

Բոլոր եղանակներով և բոլոր առիթներով շատագուվում է բարին կամ բարոյական առաքիճությունը, ոչ միայն հոգևոր զարգացման կատարելագործման, մեղքի դեմ գրված աշխատություններում, այլև գրեթե բոլոր երկերում: Բարոյական այս արժեքները, որոնց արմատները գալիս են սուրբ Ավետարանից և մարդկային կյանքի հազարամյա փորձից, վերլուծվում են և հանձնարարվում ոչ թե հրամայողաբար, այլ բանական կերպով, բարեկամական և եղբայրական շեշտով: Դրանք ներգործում են մարդկանց բանականության և ազատ կամքի վրա, թե իրենց ներքին հեղինակությամբ, թե, մանավանդ, Աս-

տուժող Լողոսի և սուրբ Գրոց հեղինակությամբ: Աստվածային հեղինակությունը մի առանձին ուժ և հմայք է տալիս այս արժեքներին: Մարմնավորելով բարեփոխված քրիստոնյաների և սրբերի, լավի այս հերոսների մեջ բարոյական արժեքները, ինչպես արդարությունը, աշխատանքը, համեստությունը, ուրիշների նկատմամբ հոգատարությունը և զոհաբերությունը, բարեկամությունը, քաջությունը, ժուժկալությունը, ազնվությունը, սերը բոլորի հանդեպ, ճշմարտախոսությունը, որոնք կյանքի են կոչվել սրբերի և վերափոխված քրիստոնյաների, որպես սուկ բարու այս հերոսների կյանքում չեն դրսևորվում վերացական հասկացություններ, ինչպես դա պարագան է Սրիստոսեի «Էթիկայում», այլ որպես կենդանի ուժեր, ապրումներ, որոնք սկիզբ են առել բուն Լողոսից փայլուն կերպով և հոգևոր անուշ բույրով զարդարելով քրիստոնյաների կյանքը: Մարտիրոսների, սրբերի և հոգեպես վերածնած քրիստոնյաների կյանքն ու գործը արտահայտություններն են այս արժեքների: Դրանք ժամանակի մեջ իրականացման ընթացքում գտնվող բարու արտահայտություններն են:

Հայրաբանական գրականությունը գնահատում է նաև էսթետիկական գեղեցիկը, ամեն անգամ որ սա օժանդակում է բարոյական գեղեցիկի ամրապնդմանն ու տարածմանը և Աստուծո փառավորմանը: Հայրերը արձակ և չափածո լուսավոր էջերով հաճախ նկարագրում են նաև բնության գեղեցկությունները, մարդկային մարմնի ներդաշնակությունն ու հմայքը, ճարտարապետական կառույցների և պարտեզների շքեղությունները, բնության օրենքների և երևույթների կարգը, դեկավարների կեցվածքի վայելչությունը, ժամանակի աղքատների և հիվանդների թշվառ վիճակը, բարեկամների, երեխաների և ծնողների ուրախությունների արտահայտությունները, դրախտի վայելքները:

Գրական գեղեցկությունը գնահատված է և մշակված գրողների կողմից, ինչպիսիք են սուրբ Կիպրիանոսը, Լակտանտիոսը, Հերոնիմոս և Օգոստինոս Երանելիները, Մեծն Բարսեղը, Գրիգոր Աստվածաբանը, Հովհան Ոսկեբերանը և այլն:

Հայրաբանական գրականությունը, որն ասպարեզ մտավ և զարգացավ անտիկ մշակույթի շրջանակներում, օգտագործում է այս մշակույթի ձևերը, որ շարունակում է և փոխանցում հետագա դարերին, գաղափարներ, խանցում հետագա դարերին, գաղափարներ, բնագրեր և նույնիսկ հունարենով և լատիներենով ամբողջական երկեր: Նա ստեղծում է նաև նոր այբուբեններ և գրաստեղծում է նաև նոր այբուբեններ և գրականություններ հունա-լատինական աշխարհի ծայրամասերում գտնվող ժողովուրդների համար: Այս մղումը գալիս է Ավետարանի բովանդակությունից և հայրաբանական ոգեկանության բարոյականից:

Հայրաբանական գրական գործերը, հատկապես ջատագովներից, ընդհանուր առմամբ քննական վերաբերմունք ունեն աշխարհի մշակույթի նկատմամբ, նշավակելով նրա այն սկզբունքներն ու արտահայտությունները, որոնք չէին համաձայնվում ավետարանական պատգամի հետ կամ նույնիսկ հակադրվում էին դրան: Հայրաբանական այս քննադատական ոգին վերաճել էր մասամբ հունա-լատինական մշակույթից, սակայն, քննադատական այդ ոգին մանավանդ արտահայտությունն էր Ավետարանի և եկեղեցու խստաբարո դիրքավորման հանդեպ աշխարհի մեղքերի և անառակությունների, որոնք ծայրահեղությունների էին հասնում հունա-հռոմեական աշխարհիկ մշակույթի անկման այդ ժամանակաշրջանում:

Հայրաբանական քննադատությունը հատկապես խարազանում էր բազմաստվածությունը և չաստվածների անբարոյականությունը, մարդկային հասարակության համար այստեղից թխող բոլոր հետևանքներով: Նա խարազանում էր նաև մեղքը իր բոլոր ձևերով, ընկերային անարդարությունները՝ անհավասարությունները, ճորտատիրության չարիքների ամբողջ թափորով, փիլիսոփայական և բարոյական սխտեմների հակասությունները և այլն: Սակայն այս քննադատական վերաբերմունքը նաև վեր էր հանում այն, ինչ որ դրական էր հունա-լատինական մշակույթի մեջ:

Հետևելով Փիլոնին, սուրբ հայրերը երբե-

մըն պնդում էին, որ աշխարհիկ մշակույթի դրական կողմերը արդյունք են գաղափարախոսական այն փոխառությանը, որ հեթանոս հեղինակները այդ վերցրել են սուրբ Գրությունից: Սա մի տեսությունն է, որը, ինչպես օրինակ սուրբ Հուստիանոսի մոտ, հայտնվում է սերմնական Լոդոսի տեսության կողքին:

Հայրաքանական գրականությունն ունի գերակշռող կրոնական և ոգեկան ուղղություն անմիջականորեն կապված կյանքին, ի տարբերություն հունա-լատինական մշակույթի, որն ունի ավելի բանական և գեղագիտական ուղղություն, թեև պարունակում է նաև բավական թվով կրոնական տարրեր, բայց այլատեսակ, անջատ և մարդկանց կյանքի վրա

առանց զգալի ազդեցության: Եկեղեցին և նրա միության համար թափված ջանքերը հայրաքանական գրականությանը հաղորդել են ներքին միավորման մի ընդհանուր նկարագիր, մի բան, որից զուրկ էր աշխարհիկ մշակույթը, որը երբեք չի ունեցել միավորող այնպիսի ոգեկան շունչ, որով կարողանար համակարգել իր սկզբունքները և ձգտումները: Եկեղեցու հովանավորությունը զուտ բարոյական էր և ոչ վարչական: Նա հայրաքան հեղինակներին է թողել մտածումի և գրական ստեղծագործության ամբողջական ազատությունը:

Հայրաքանական գրականությունը եղել և մնում է որպես մարդկային ոգու ամենամեծ երևույթներից և արժեքներից մեկը:

